

DIN TERMINOLOGIA ORNITOLOGICĂ (cu referire la motivația semnelor glotice)

VASILE PAVEL

În procesul formării unităților lexicale, motivația ține de identificarea, reflectarea și desemnarea obiectelor și fenomenelor. De aceea, în chip firesc, în lexic se reflectă întreaga experiență umană, iar cuvintele, drept urmare, sunt memoria imaginilor. Așa se face că un cuvânt nou apare pe baza unui cuvânt vechi. În timpul căutării numelui pentru un nou obiect, o necesitate în procesul comunicării, vorbitorul compară, involuntar, prin intermediul asociației de idei (asociația fiind proprietatea psihicului de a lega între ele mai multe imagini senzoriale, noțiuni etc.), noul obiect cu imaginea percepută anterior a vechiului obiect. Astfel este găsit semnul caracteristic comun pentru lucrurile omogene (sau aparent omogene). În consecință, este găsit și cuvântul care denumește vechiul obiect. O astfel de vocabulă va servi, deci, atât pentru desemnarea semnului comun al lucrurilor comparate, grație percepției senzoriale, cât și pentru denumirea noului obiect în întregime. Într-adevăr, percepția senzorială ne oferă obiectul, noțiunea – numele lui (G. Leibniz). A se compara: *ursoaică* „femela ursului” > *ursoaică* „coș la sobă, așezat în poziție orizontală, în podul casei”, arie compactă în majoritatea graiurilor românești de la est de Prut (ALM II/1, 1972, h. 573).

Așadar, inovațiile lexicale apar pe baza asocierii de contiguitate, de formă sau de funcție a lucrurilor. De aici rezultă crearea unor derivate semantice: *rânză* „dos de pernă” (*ibid.*, h. 603, pct. 225, 226), derivate afixale: *gurar* „ușită la plită” (*ibid.*, h. 561), sintagme nominative: *brâu de ploaie*, *brâul ciobanului* „curcubeu” (*ibid.*, h. 44), cuvinte compuse: *botgros* (pasăre).

Motivația cuvintelor face parte din procesul complex al nominației < fr. *nomination* „action de nommer, d’être nommé”, împrumut din lat. *nominatio* (v. *Dictionnaire générale de la langue française*, vol. II, 1974, p. 1597), care constituie obiectul de studiu al onomasiologiei; această știință intersectează anumite aspecte ale motivației, o p r i m ă e t a p ă în procesul de creare a cuvintelor.

Existența a două tipuri de cuvinte – motivate și nemotivate – caracterizează toate limbajele naturale umane. La început, semnul glotic este motivat. Cu timpul, multe cuvinte își pierd forma internă (motivul) și devin opace, aparent, nemotivate. Cuvântul motivat are însușirea de a trimite la un alt cuvânt. Cele nemotivate au doar facultatea de a se referi la lumea extraglotică. În forma internă descoperim

dezlegarea corectă a actului creator al numelui. Limbajul, afirmă W. von Humboldt, nu este *ergon* (produs), ci *energia* (activitate). Limba este activitate creatoare de semne. Această teză servește drept fundament epistemologic la cercetarea aspectului genetic onomasiologic al motivației în geolingvistică și onomasiologie.

Atlasul limbilor Europei (*Atlas Linguarum Europae* = ALE) cuprinde hărți onomasiologice și motivaționale, iar acestea din urmă constituie o inovație în geografia lingvistică europeană. Ulterior, hărți lingvistice motivaționale (sau de motivație), au apărut și în *Atlasul lingvistic romanic* (*Atlas linguistique roman* = ALiR). ALE și ALiR sunt atlase interpretative, unicele proiecte de cercetare de o asemenea anvergură. Redactarea hărților motivaționale este o metodă nouă de interpretare a datelor lexicale. Ea merge dincolo de „interesul pentru etimologie și caută cauzele, motivația desemnării anumitor obiecte” (Viereck 2003–2004: 328). ALE și ALiR deschid noi orizonturi pentru studiul contrastiv-tipologic al limbilor și dialectelor europene. Fenomenul motivației este ilustrat, de exemplu, în baza hărții pentru denumirile curcubeului, alcătuită și interpretată de lingvistul italian Mario Alinei (Alinei, 1977: 3–30).

Ocupându-se de același fenomen, Nicolae Saramandu și Manuela Nevaci constată că în limbile europene, la originea motivației, în cazul termenilor pentru „spic”, stau două tipuri de motivație:

- 1) „ascuțit, tăios”, „țepos, spinos”, tip caracteristic limbilor indo-europene, și
- 2) „cap, capăt, proeminență, vârf”, tip caracteristic, în general, limbilor neindo-europene (Saramandu, M. Nevaci 2005–2007: 221–228).

În baza hărții „Miriapod”, alcătuită și interpretată pentru ALiR, s-a constatat că, în limbile romanice din Europa, la originea motivației se află motivemul «animal» cu multe „perechi de picioare, lăbuțe”; cf. fr. *mille-pattes*, *millepieds*, it. *centogambe*, sp. *siemies*, cat. *centames* etc. [Pavel, Berejan 2001: 319–337].

Relevarea tipurilor de motivații poate fi urmărită și în baza diverselor **sferesemantice**. Asemenea investigații, constituie, totodată, o problemă actuală a onomasiologiei și a lingvisticii motivaționale.

În terminologia ornitologică românească, înregistrată în rețeaua punctelor cartografice din ALRR. Bas., III*, denumirile motivate prevalează (pentru starea actuală a graiurilor cercetate) sensibil asupra celor nemotivate. O serie de termeni moșteniți din latină (*corb*, *graur*, *mierlă*, *pasăre*, *păun*, *porumb*, *struț*, *sturz*, *vultur*) sau termeni împrumutați din diverse idiomuri (*cristel*, *dropie*, *gâscă*, *hulub*, *lișiță*, *pelican*, *șoim*, *uliu*), bine cunoscuți în graiurile de la est de Prut, sunt netransparenți. Prezentăm, mai întâi, tabloul de ansamblu al unor denumiri de păsări, în baza unui număr limitat de hărți lexicale, cuprinse în ALRR. Bas.

* Titlul este în formă de rezumat. Lucrarea însă mai include localități din nordul Maramureșului (pct. 1–4, ținutul Herța (pct. 14, 18, 20), de asemenea, din sud-estul Ucrainei, Caucaz și din enclavele de peste Ural și Marea Caspică.

Harta 342 „Porumbel”. În majoritatea graiurilor cercetate a fost identificat termenul *hulub* < ucr. *holub*. Lexemul *porumb* (< lat. *polumbus*) formează arii restrânse, compacte, în Maramureșul de la nord de Tisa (pct. 1–4) și în sud-vestul Basarabiei (pct. 206, 211, 214, 216–222), iar sporadic – în pct. 12, 18, (reg. Cernăuți). *Porumbel* e notat împreună cu *hulub* în pct. 5, 7, 115, 136, 171, 201, 213, 224.

Hărțile lingvistice arată, adesea, lupta dintre cuvintele vechi și cele noi (desigur, în graiul vorbitorilor), felul în care este evitată omonimia sau este creat un cuvânt sau altul. În concepția lui J. Gilliéron, omonimia constituie o boală primejdioasă pentru cuvinte. *Atlasul lingvistic român* atestă extensiunea formei diminutive *porumbel* (Columba), în Muntenia, pentru pasărea numită în Transilvania, Maramureș și în sud-vestul Basarabiei *porumb*. Aria *porumbel* „hulub”, în Muntenia, se suprapune și coincide, în mare parte, cu aria *porumb* „păpușoi”. Este o dovadă, susține Sextil Pușcariu, LR, 201, că forma *porumbel* adoptată pentru pasăre, s-a generalizat pentru a se evita omonimia cu planta numită *porumb*.

Harta 343 „Ciocănitore”. În majoritatea absolută a graiurilor daco-romane de la est de Prut, inclusiv în cele de la est de Bug, din Caucaz și de la est de Marea Caspică și de Ural, pentru denumirea acestei păsări agățătoare, de pădure, este utilizat, la fel ca în limba română literară, termenul *ciocănitore* (< *ciocăni* + suf. *-(ă)toare*). Doar sporadic sunt înregistrate unitățile lexicale *doctorul pomilor* (pct. 211), *diatel* (< rus. *diatel*), *cucul țiganului* (pct. 150).

Harta 344 „Privighetoare”. Pentru denumirea acestui gen de pasăre călătoare insectivoră, în Basarabia, nordul Bucovinei și în ținutul Herța, a fost înregistrat, într-o arie extinsă și compactă, termenul literar *privighetoare* (< *priveghea* + suf. *-toare*), cu unele variante fonetice precum *privegătoare* (pct. 2, 3), *privichitoare* (pct. 123). În punctele de anchetă 19, 21 din nordul Bucovinei, 32, 33, 36, 40, 46 din nordul Basarabiei, în Transnistria, în localitățile dispersate, cu etnici români din sud-estul Ucrainei și Ținutul Krasnodar din Federația Rusă (nord-vestul Caucazului), respectiva creație metaforică, prin care geniul românesc și-a exprimat modul de a simți și de a vedea lumea în zugrăvirea lucrurilor, a fost „strâmtorată” și scoasă din uz de elementul lexical de origine est-slavă, *solovei*.

Harta 345 „Barză”. Termenul *barză*, moștenit din latina dunăreană, unde a fost împrumutat din dacomoezică (comp. alb. *barahë*) (SDELM 1972: 70), are curs în sud-vestul Basarabiei și în pct. 7, 8, 138. În majoritatea graiurilor cercetate se întrebuițează cuvântul *cocostârc*, format prin contaminarea lui *coco(r)* cu *stârc* (*ibid.*, p. 190). Izolat au fost notați termenii *pajură* (pct. 211, 223), *lilieac* cu variantele *lelec*, *lelechi* (pct. 204, 213, 216, 220), termen cunoscut și de etnicii bulgari (pct. 208).

Harta 346 „Bâțlan”. Această pasăre mare de baltă, cu gâtul, ciocul și picioarele lungi este denumită în vorbirea dialectală a românilor din spațiul estic *gâțlan* (în majoritatea graiurilor), *bâțlan* (< bg. *batlan*), pe linia de est a Prutului, *țaple* < rus. *țaplea* (pct. 34, 120, 190, 210, 213, 226), *pescar* (pct. 69), *juravel* < rus. *juraveli* „cocor” (pct. 234, 235).

Harta 347 „Cocori”. Pentru aceste păsări, de obicei călătoare, care trec în zbor primăvara și toamna, în formă de unghi, sunt utilizate variantele fonetice *cucoari*, *cucoari*, *cocoari*, *cucori*, *cocori* (etimologie necunoscută), iar în unele puncte izolate termenii – *gâște*, ~ *sălbatic*, ~ *de pădure*, *răți sălbatic*, *griori*.

Harta 348 „Nagâț”. Pasăre migratoare de baltă – *nagâțul* – nu este cunoscută la munte (pct. 1–4, 7, 9–11). Predomină termenul literar *nagâț*, de proveniență neclară. Izolat: *cucoș de baltă* (pct. 125), *pasărea turcului* (pct. 46), *pescar* (pct. 8, 82), *ciaica* < rus. *ceaica* „pescăruș” (pct. 82).

Harta 349 „Bufniță”. În graiurile din Basarabia, pentru pasărea mare, răpitoare, nocturnă, cu ochii bulbucați și apropiați unul de altul (vede mai bine noaptea), prevalează răspândirea formației onomatopoeice *buhnă*. În Transcarpatia și în regiunea Cernăuți se întrebuițează varianta fonetică *buhă*. În graiurile de pe malul stâng al Nistrului, în pct. 12, 19 din nordul Bucovinei și în unele sate din estul Basarabiei circulă derivatele *buhoace*, *puhace*, *puhaci*, *puhoaie* (amb.). Izolat mai sunt atestați termenii *cucuviaucă* (pct. 17, 21, 22, 24, 30, 31, 33, 158), *cucuveauă*, *cucuvea*, *huhurez*, *buhai*, ~ *de baltă*, *budihaci*, *popuhai*, *boghi*. Etnicii bulgari (pct. 208) utilizează cuvântul *púcal*.

Harta 350 „Cucuvea”. Pentru această pasăre despre care se crede că „prevestește” moartea cuiva sau o altă nenorocire și este mai mică în raport cu bufnița, s-au înregistrat variante regionale ale termenului literar *cucuvea*: *cucuveaucă*, *cucuveică* (cf. și bg. *kukuveja*), care este cel mai răspândit, *cocove*, *cocoveau*. Deseori, *cucuveaua* este confundată cu bufnița. În consecință, pe această hartă constatăm unele unități lexicale întâlnite și pe harta precedentă: *buduhoace*, *bufnă*, *buhă*, *puhoace*, *puhaci*, *sova* (< rus. *sova*).

Harta 351 „Uliu”. Pasărea mare care fură și mănâncă găini este numită de către oamenii simpli din satele noastre în mod diferit, nu rareori fiind confundată cu alte păsări. Termenul literar *uliu*, de origine maghiară, este bine cunoscut în nordul Maramureșului, nordul Bucovinei și în ținutul Herța, fiind notat în varianta fonetică *uli*. Mai rar, acest lexem este atestat și în graiurile din partea centrală și de nord a Basarabiei. Alte denumiri: *hultan*, *hultanaș*, *vindereu*, *gaie* (*caie*), *vrăbier*, *șoim*, *șereg*, *șulie*, *șuleac*, *șulihar*, *șilică*, *brahnău*, *hrițac*, *cioroi*, *rabiță*, *cabiță*, *săbier*, *curchineț*, *côbit* etc.

Harta 353 „Vultur”. Păsării, mai mare decât uliul, care se hrănește cu animale vii și cu hoituri, în graiurile cercetate i se zice *vultur* (< lat. *vultur*), ca în limba literară sau în varianta fonetică *hultur*, dar predomină augmentativul *vultan* (cu variantele fonetice *hultan*, *ultan*), *hultănoi*. Alte denumiri: *ariol*/*oriol*, *bulihar*, *bulihăroi*, *cartal*, *crăncău*, *pajură*.

Bineînțeles, numărul păsărilor cunoscute (și denumirile corespunzătoare) este cu mult mai mare. Sunt păsări sedentare și migratoare, care trec prin regiunile noastre. Speciile mai însemnate sunt descrise de ornitologul Ion Ganea (Ganea 1961). Alături de denumirile științifice și literare corespunzătoare pentru diverse specii de păsări, autorul prezintă, deseori, și termeni din graiul viu moldovenesc, reprezentând elemente regionale specifice.

În expunerea de mai jos a tipurilor de termeni ornitologici motivați intră nu doar denumirile cuprinse în hărțile lingvistice la care ne-am referit *supra*, ci și o serie de vocabule pe care le-am înregistrat suplimentar în anchetele dialectale dintre anii 1971–1983 (materiale păstrate în Arhiva Sectorului de dialectologie al Institutului de Filologie din Chișinău).

Cercetările de teren au confirmat faptul că oamenii de la țară cunosc foarte bine păsările. Având un fin simț al observației, totodată, ci cunosc mediul de viață al păsărilor, trăsăturile lor fizice, comportamentul, coloritul penajului, ciripitul fermecător. Multor păsări li s-au creat legende. Porumbelul este simbolul păcii. Există și superstiții. Unii dintre cei care aud glasul puzezei, înainte de cel al cucului, sunt cuprinși de sentimentul dezamăgirii și al tristeții. Despre cucuvea în popor se spune că onomatopeia *cucu-veau*, *cucu-veau* prevestește moartea. În schimb, privighetoarea farmecă prin cântecul ei și este considerată cântăreața livezilor și a pădurilor noastre. Trilurile ciocârliei, foarte variate și melodioase, au făcut să apară melodia populară „Ciocârlia”.

Ținând cont de tipul motivației unităților de nominație, distingem următoarele denumiri ornitologice populare sau dialectale:

- Termeni onomatopeici, care, prin elementele sonore, imită glasul păsării: *cronc*, *croncan*, *croncău* „*Corvus corax*” – corb; *bufă*, *bufnă* „*Bubo bubo*” – bufniță; *pehit*, „*Vanelus vanelus*” – nagâț; *pup* „*Upupa epops*” – pupăză; *țiriuiac* „*Luscinia*” – privighetoare. Aceste elemente lexicale au o arie de circulație restrânsă. Unele cuvinte sunt percepute ca denumiri motivate, care au provenit din formații onomatopeice: *huhurez* < *huhura* + suf. -ez (cf. DA, MDA, DEX s.v.; prin derivare postverbală: *huhurez* < *huhureza*: Mărgărit, 2010: 104); *pupăză*, termen moștenit din latina dunăreană, unde a fost împrumutat din daco-moezică (SDELM 1978: 342), al cărei cântec poate fi redat prin segmentele sonore *up-up-up-up*; *cuc* < lat. *cucus*, fiecare dintre noi cunoscând această pasăre după sunetele reduplicate *cu-cu*, *cu-cu*; *turturea* < lat. *turturella*, recunoscută și după secvențele repetitive *tur... tur*, *tur-turr*.

- Denumiri generate de locul unde pasărea își duce viața: *dumbrăveancă*: își face cuibul prin livezi și *dumbrăvi*, de unde îi vine și numele; *fundac(ul)*, *cufundar(ul)*, pasăre mai mică decât gășca, pe suprafața apei, pare a fi o plută, care saltă după jocul valurilor; în părțile noastre apare prin octombrie, este foarte frumoasă și *se cufundă* mereu în apă după pește (Ganea, 1961: 57); *buhai(ul) de baltă* își justifică numele după „buhăitul răgușit”, care pare a fi „un strigăt într-un butoi deșert” (*ibidem*, p. 82); *pietrar(ul)* „pietroșel sur”, își face cuibul printre *pietre*.

- Termeni care indică hrana definitorie pentru pasăre, excelând prin transparență lexicală deplină: *cânipar* „*Carduelis cannabina*” – lit. *cânepar*: se hrănește cu semințele plantei de la care și-a tras numele; *albinar*, *albinărel* „*Marops apiaster*” – prigorie a cărei hrană constă din *albine* și *viespi*; *șerpar*, pasăre răpitoare, care se hrănește mai ales cu *șerpi* (sau caută hrana printre *șerpi*, *șopârle* și *broaște*); *pscăruș*, nume dat mai multor specii de păsări, care trăiesc pe

lângă ape și se hrănesc cu *pește*; *muscar(ul)* „Muscicapa”, pasăre migratoare insectivoră axată pe o anumită insectă, după cum indică derivatul; *viespar* „albinărel”; *uliul găinilor*, pasăre de pradă care atacă pui și găini.

- Denumiri create după culoarea penajului sau după alte semne exterioare: *jiletcar*, *cioroi cu jiletcă* „coțofană”; *țigănuș* „sitar negru”; *botgros* „pasăre mică, cu penele roșcate pe piept, și brune pe restul corpului, cu ciocul conic, gros și tare”. Pasărea din ordinul picioroangelor, cu gâtul și cu ciocul lung e numită *gâtlan*, *gâtlănaș*, lit. *bâtlănaș*.

- Creații metaforice, ale căror motivații ne amintesc de ciripitul păsării, asemănător cu sunetele unui instrument: *fluierar*, *fluieraș* „sticlete”. Și cuvântul *ciobănaș* „sticlete” este o metaforă.

- Termeni motivați, având la origine comportarea și mișcările pe care le execută păsările: *codobatură* „pasăre migratoare mică, cu coada lungă, mereu în mișcare”; *ciocănitore* „ghionoaie”, pasăre agățătoare de pădure, cu cioc de formă conică, puternic, care, în căutare de hrană, *ciocănește* coaja copacilor, distrugând insectele dăunătoare și larvele lor.

Cei mai cunoscuți termeni motivați, cu o largă răspândire în graiurile descrise, sunt: *botgros*, *bufă*, *ciocănitore*, *cufundar*, *cuc*, *dumbrăveancă*, *gâtlan*, *huhurez*, *peșcăruș*, *pupăză*, *turturică* etc.

În cadrul sferei semantice ornitologice se constată astfel câteva tipuri de motivații, dintre care cel mai răspândit îl reprezintă cel onomatopeic.

Relevarea tipurilor de motivații poate fi urmărită în temeiul *diverselor sfere semantice* și în cadrul mai multor limbi. Existența a două tipuri de cuvinte – motivate și nemotivate – constituie o trăsătură tipologică universală.

La început, semnul este motivat, dar, cu timpul, multe cuvinte devin opace, pierzându-și forma internă. Este important să reținem că „motivarea unui semn lingvistic nu se află în opoziție cu arbitrarul său, atâta vreme cât alegerea unui anumit motiv nu este obligatorie” (Viereck, *op. cit.*, p. 328). Cu alte cuvinte, semnificatul este legat arbitrar de semnificant. În schimb, conceptul este dependent de denotat.

Arbitrarul semnului lingvistic este o noțiune fundamentală și de maximă generalitate. Această facultate a semnelor limbii a necesitat investigații profunde în strânsă legătură cu *motivarea cuvintelor* în momentul creării lor, proces complex al identificării, reflectării și desemnării lucrurilor, altfel spus, al *nominației*.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Alinei = Mario Alinei, *Theoretical aspects of lexical motivation*. În: *Svenska Landsmål och Svenski Folkliv*, 1995, nr. 118 (321), p. 1–10.
- ALM II/1. = *Atlasul lingvistic moldovenesc*, vol. II, partea 2. Lexicul: *Casa. Obiectele de uz casnic*, de Victor Comarnițchi. Chișinău, [Editura] „Cartea Moldovenească”, 1972.

- ALRR. Bas. III. = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Basarabia, nordul Bucovinei, Transnistria*, vol. III, de Vasile Pavel, Valeriu Scrifos, Constantin Strugăreanu. Chișinău, Tipografia Centrală, 2002.
- Ganea = Ion Ganea, *Păsările noastre*. Chișinău, [Editura] „Cartea Moldovenească”, 1961.
- Mărgărit 2010 = Iulia Mărgărit, *Noi comentarii etimologice și semantice*. „Etymologica” 28, București, Editura Academiei Române.
- Pavel, Berejan 2001 = Vasile Pavel, Silviu Berejan, *Les designations du mille-pattes*, în *Atlas lingvistic roman (ALiR)*, vol. II a. Commentaries. Roma, Instituto Poligrafico e Lecca della Stato, Libreria dello Stato, 2001, p. 319–337.
- Pușcariu, LR = Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I. Privire generală. București, Editura pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1940.
- Saramandu, Nevaci = Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, *Hărți lingvistice motivaționale*, în *Fonetică și dialectologie*, XXIV–XXVI, 2005–2007, p. 221–228.
- SDELM. = *Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești*. Redactat de N. Raievschi și M. Gabinschi. Chișinău, Redacția Enciclopediei Sovietice Moldovenești, 1978.
- Viereck 2003–2004: = Wolfgang Vierek, *Atlasul limbilor Europei (Atlas Linguarum Europae)*, în *Fonetică și dialectologie*, XXIII, p. 327–332.

SUR LA TERMINOLOGIE ORNITHOLOGIQUE
(À REFERENCE À LA MOTIVATION DES SIGNES GLOTHIQUES)

RÉSUMÉ

L'auteur poursuit quelques dénominations de la terminologie ornithologique roumaine pour illustrer la motivation comme partie du processus complexe de la nomination. Pour la documentation a employé les cartes des volumes *Atlasul limbilor Europei* et *Atlasul lingvistic romanic*.

Eu guise de conclusion, dans la sphère sémantique ornithologique le plus repandu type de motivation est constitué par celui onomatopéique.

Institutul de Filologie din Chișinău
 Bulevardul Ștefan cel Mare și Sfânt 1,
 Chișinău 2001, Moldova